

הרב רפאל שטרן

ויתור על עשיית מצוה כדי שחברו יזכה במצוה

א. ביאור הספק

פעמים מתעורר ספק אצל אדם, האם לקיים מצוה בעצמו או לאפשר לחברו לזכות בקיומה¹. מתן האפשרות לאדם אחר לקיים מצוה, לא תמיד מהווה ויתור גמור על קיום מצוה, אלא יש בכך המרת קיום מצוה אחת בחברתה, כיוון שבעצם כיבוד חברו במצוה יש גם כן מצוה, והיא מצות גמילות חסדים. מכאן, שהספק אינו קיום מצוה לעומת אי קיום מצוה אלא ספק האם לקיים מצוה זו (המצוה העומדת לפניו) או אחרת (מצות גמילות חסד)².

1. האמור לקמן אין בו בכדי להקיף את העניין מכל צדדיו (לא הורחב הדיון לגבי הכלל שאין אומרים לאדם חטא כדי שיוזכה חבירו ובכלל האומר שניתן לחבר למיעבד איסורא קלילא כדי שע"ה לא יעבור איסורא רבה - עיין תוס' שבת דף ד, ע"א ד"ה "וכי", ועוד נקודות רבות), אלא רק בבחינת קווי חשיבה.

מסיבה זו לא הובא סיכום בסיום הדברים, כדי שהדבר לא יצור רושם מוטעה של אפשרות להסיק מסקנות מעשיות כלליות מהפרטים המוזכרים כאן.

הדיון לקמן אינו נוגע לשאלה מתי נאמר הכלל "מצוה בו יותר מבשלוחו", אלא לשאלה האם ראובן יקיים את המצוה או שמעון. עיין תשובת מהר"ם או"י סימן קכ"ח, שלא בכל מצוה נאמר הכלל של מצוה בו יותר מבשלוחו. וכדוגמאות למצוות בהם אין מעלה לו יותר מבשלוחו הזכיר את מצוות הפרשת חלה, מילה, ולימוד תורה לבניו, לעי"ש טעמו.

2. נקודת המוצא היא, שגמילות חסד איננה רק לגמול עם חברו חסד גשמי אלא כוללת גם גמילות חסד רוחנית. קיימת גם מציאות הפוכה בה אדם רוצה לקיים מצוה בעצמו ואינו מוכן לשתף את חבריו, ועל כך נאמר במשנה במסכת אבות פרק ה' משנה י"ג שהרוצה שיתן הוא ולא יתנו אחרים, עינו צרה בשל אחרים (כלומר אינו נוהג כהוגן). אמנם עיין שו"ת "יחוות יאיר" סימן קפ"ו, במעשה שאירע בקהילה אחת שהיו בה י"ג בעלי בתים ובכל שנה היו שוכרים בעל תוקע מעיירה סמוכה בשער של שישה ר"ט. ובשנה אחת שהייתה שעת חירום וגייסות, ולא רצה התוקע לבוא אלא אם ישלמו לו עשרים ר"ט (מראש, כדי שלא יוצר מצב בו לבסוף יתנו לו ככל שנה).

עמדו בעלי הבתים למנין, וששה אמרו לשלם לו ושבעה אמרו שאינם רוצים לפזר ממון כה רב, כיוון שהם עניים ואין בידם יכולת לשלם. אותם שהסכימו לשלם, היו מוכנים לשלם את הכל מכיסם (כולל החלק של השבעה) אולם רצו להתנות עם התוקע שיכוון להוציא רק אותם ידי חובה ולא את השישה שלא משלמים.

וכתב על כך ה"יחוות יאיר", שמעיקר הדין התנאי אכן חל (ואם יכוון התוקע להוציא אף את האחרים - אף אחד לא יצא ידי חובתו) ואם מדובר שאכן שבעה נהגו שלא כהוגן, המתנים נהגו

במקרה בו יש לאדם אתרוג בביתו ובעיר אחרת אין כלל אתרוג, הכריע המג"א (סו"ס תרנ"ח) שישלח את אתרוגו לעיר אחרת והוא עצמו יברך על האתרוג של הקהל, שבמקרה זה אינו מפסיד כלל את קיום המצוה.

ובמקרה בו עומדת בפני אדם האפשרות לקיים את המצוה בהידור, אולם אם יוותר על ההידור יוכל חברו לקיימה על פי עיקר הדין, כגון מי שיש לו הרבה שמן לנר חנוכה ויכול לקיים בו מצוה נר חנוכה למהדרין ולחברו אין כלל שמן. הספק שעומד בפניו הוא האם ידליק הוא בהידור או ימנע מהידור וחברו יוכל לקיים המצוה גם כן, הכרעת המשנ"ב היא (תרע"א ס"ק ו') שיתן לחברו והוא ידליק כפי עיקר הדין.³

אולם עיקר הספק הוא, במקרה בו ויתור עבור חברו, **יבטל אותו לגמרי מקיום המצוה** אותה עמד לקיים.⁴ במחשבה ראשונה היה נראה שיש לחלק חלוקה בסיסית, כדלקמן:

- א. מצוה שמעיקרא מוטלת על האדם ואם לא יקיים אותה בעצמו ויאפשר לחברו לקיימה יבטל את המצוה (כגון, אכילת מצוה בליל פסח, הנחת תפילין, ועוד), ופעמים אף יעבור על לאו.
- ב. מצוה שאינו מוטלת דווקא על אדם מסוים ומספר אנשים מתמודדים על קיום המצוה (כגון, אב שביקש מבניו להביא לו כוס מים ורק אחד מהבנים יכול לזכות במצוה).

מסברא היה נראה, שבאופן הראשון, בו מוטלת על האדם עצמו המצוה, אין לו לאפשר לאדם אחר לקיים את המצוה במקומו (אף שלכאורה יש בכך גמילות חסדים), כי הוא מצוה לקיים את המצוה בעצמו ואל לו להימנע כדי לזכות את חברו במצוה,⁵ ורק במקרה בו מעיקרא המצוה אינה דווקא עליו, יש מקום להסתפק האם עליו לאפשר לחברו לקיים את המצוה.

לדברינו, במקומות בהם נהוג למכור את העליות לתורה לכל המרבה במחיר, ואדם רוצה לקנות עליה לתורה (שאינה חובה המוטלת עליו לעשותה עתה, אלא שהוא רוצה לזכות במעלה זו) ואף אביו מעוניין לקנות עליה זו, והבן מסוגל להוציא עבור מצוה זו סכום כסף גדול ממה שמסוגל אביו, האם עליו להימנע מלהציע מחיר גבוה כדי לאפשר לאביו לעלות לתורה?⁶

כזת וכדין. ואין לומר שהיה לכפות את השישה מדין מידת סדום, לאפשר גם לשאר לצאת ידי חובה, כיוון שאם ינהגו כך פעם אחת, יביא הדבר לידי תקלה שחלק מהציבור ימנע מלשלם עבור שכירות החזן והתוקע מתוך ידיעה שלעולם יוכלו לצאת ידי חובתם, עיי"ש בכל הדיון בהרחבה.

3. אא"כ מדובר באחד מבני ביתו. יליע האם גם במקרה בו הוציא הון רב כדי לקנות שמן מוטלת עליו החובה לתת שמן זה לחברו, כאשר חברו אינו מסוגל לשלם בעדו.

4. עיין גם בשו"ת "רב פעלים" ח"ב יו"ד סימן ל"ח.

5. כפי העקרון של "חייך קודמים" שנאמר בחיי הגוף.

6. ניתן להציע דוגמאות רבות נוספות, כגון קניית אתרוג מהודר, אכילת מצה שיש בה הידורים וכד'.

בפני הבן עומדת מצות כיבוד אב לעומת הזכות לקרוא בתורה. על פי האמור לעיל, כיוון שלא מוטל עליו לעלות עתה לתורה, יש מקום לסברא שיותר על עלייתו לטובת אביו (ועוד, שמסתבר שמצות כיבוד אב גדולה מהמצוה של עליה לתורה). אולם יש מקום לומר לאידך גיסא, והיינו שכיון שמצות כיבוד אב ואם היא מצוה תמידית ואילו עליה לתורה אינה מזדמנת בכל שעה, יעדיף את המצוה העוברת, וצ"ע⁷ (עיין "ילקוט יוסף", הלכות כיבוד אב ואם חלק א' עמ' שס"א שהאריך בדבר וציין למחלוקת אחרונים).

ב. שיטת בעל ה"מכתם לדוד"

יצאנו לעיל מתוך הנחה פשוטה, שאדם שעליו מוטלת המצוה, אין לו לבטל מצוותו מפני חברו. והנה בשיטת "מכתם לדוד" (לרבי דוד פארדו, או"ח סימן ו'), הוא דן אודות קהילה שמחמת אונס לא היה לה אתרוג בסוכות, ושלחה שליח לעיירה אחרת שבה יש אתרוג אחד, כדי שישלחו להם את האתרוג, על מנת שיוכלו לקיים מצות ארבעת המינים לפחות בחלקו האחרון של החג. מסקנת הדברים שם היא, שכיון שאתרוג בשאר ימי החג הוא תקנתא בעלמא, ואילו מצות גמילות חסדים היא מן התורה⁸, ודאי שתקנה זו תידחה מפני כבוד הבריות, ואין לך כבוד הבריות יותר גדול מקהל שלא יתבטל לגמרי מקיום מצוות ארבעת המינים (ועיי' בהרחבה מו"מ עם חכמי עירו וגם בגדר של ניחא ליה לחבר ליעבד איסורא זוטא).

חידושו של בעל ה"מכתם לדוד" הוא, שלמרות שמצות אתרוג מוטלת על כל אדם ואדם, מצות גמילות חסדים גדולה ממנה⁹.

לשיטתו נראה, שלעולם זיכוי חברו במצוה יכלל בגדר של גמילות חסדים, ולעולם יש לבחון האם מצות גמילות חסדים גדולה מהמצוה אותה הוא עצמו היה אמור לקיים, שיתכן שגמילות חסד כוחה יפה רק כנגד מצוה מדרבנן, אבל אין בכוח גמילות חסדים לגבור על מצוות דאורייתא, כגון שילוח הקן או הנחת תפילין ואכילת מצה בליל פסח, שאם יש לו רק מצה בצמצום עליו להקדים את עצמו על פני חברו וכד'.

7. יש מקום להוסיף פרטים רבים להסתפקות שבפנינו, כגון קיום מצוה ב"קום עשה" לעומת מצות שב"שב ואל תעשה", קיום מצוה דאורייתא מול מצוה דרבנן, הגדרת מצות כיבוד אב, האם עליה לתורה היא מצוה או מעלה וכו' (בגוף הדברים הובאה הסתפקות לאור העקרון היסודי שבתחילת הדברים).

8. עיין באנציקלופדיה תלמודית בערך "גמילות חסדים" לגבי תוקף חיוב מצות גמ"ח, ואכמ"ל.
9. יליע לשיטתו האם רק במקרה בו פנתה קהילה שכנה לבקש את האתרוג יש לתת לה או גם במקום שבו לא הגיעה בקשה כזו, אבל בני הקהילה יודעים מקהילה אחרת שאין להם אתרוג, האם חובה עליהם לפנות מיוזמתם לקהילה האחרת כדי ליזכותם במצות אתרוג, וצ"ע.

ג. כתיבת תפילין שמעכבת את הכותב לקיים בעצמו מצות תפילין

נפסק בשו"ע (או"ח סימן ל"ח סעיף ח'): "כותבי תפילין ומזוזות, הם ותגריהם ותגרי תגריהם וכל עוסקים במלאכת שמים, פטורים מהנחת תפילין כל היום, זולת בשעת קריאת שמע ותפילה. הגה. ואם היו צריכים לעשות מלאכתן בשעת ק"ש ותפלה או פטורין מק"ש ותפלה ותפילין דכל העוסק במצוה פטור ממצוה אחרת...".

בביאור המקרה עליו דן הרמ"א בהגה, כתב המשנ"ב בס"ק כ"ו בשם ה"לבוש"¹⁰:

"צריכים וכו'. כגון שנזדמן לו קונה שרוצה לקנות סת"ם, והקונה רוצה לפרוש בים או בשיירא עכשו, ואי אפשר לו להמתין עד שהסופר או התגר יקיים מצוה אחת שבאה לידו כגון הנחת תפילין או קריאת שמע, והוא הדין שאר כל המצוות, על כן מותר לכתוב ולמכור לזה אע"פ שעל ידי זה יעבור זמן המצוה".

ב"ביאור הלכה" שם ביאר, שחידושו של ה"לבוש" הוא, לא רק במקרים בהם החל הסופר במלאכתו או התגר בהתעסקות בקניית התפילין, שאינם חייבים להפסיק לצורך ק"ש ותפילה, כדין כל עוסק במצוה הפטור מן המצוה. אלא, אפילו אם הסופר עדיין לא החל בכתיבה, והתגר עדיין לא החל בעיסוקו, כיוון שמזמין התפילין עומד לפרוש לים, ואם לא יכתוב לו עתה תפילין, או לא יתעסק בהשגת תפילין עבורו יתבטל הנוסע ממצוות תפילין במשך כמה ימים - מותר לסופר אפילו לכתחילה להתחיל לכתוב, ולתגר להתעסק בהשגת התפילין, אפילו כשכבר הגיע זמן קריאת שמע (וזמן תפילין).

דברי ה"לבוש" הינם חידוש גדול, ובפשטות דבריו עולים בקנה אחד עם שיטת ה"מכתם לדוד" הנ"ל בעניין האתרוג, שניתן לבטל מצוה כדי לזכות את חברו במצוה. אולם טעמיהם שונים, ה"מכתם לדוד" דן מגדרי גמילות חסד, ואילו ה"לבוש" יסודו בדין העוסק במצוה, ויל"ע האם חלוקים הם או יש בכל טעם להוסיף על הטעם השני, ואכמ"ל (עיין לקמן).

מכל מקום למדנו, ששיטת ה"לבוש" היא, שמותר לאדם לעסוק במצוה עבור חברו, אף אם יתבטל ממצוה עוברת המוטלת עליו עתה (עיין לקמן). ב"ביאור הלכה" (הנ"ל) הקשה על שיטת ה"לבוש", מדוע יתחייב אדם לכתוב תפילין או

10. עיין ב"לבוש" עצמו בסעיף ח'.

למכור תפילין ולהיות עליו שם עוסק במצוה שפטור מן המצוה ועל ידי כך יסלק מעליו מצות ק"ש או מצות תפילין, וכי אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חבירו? ונשאר בצ"ע (ע"ש בהצעתו ביאור נוסף לדברי ההגה). לכאורה, היה מקום לתרץ, שלדעת ה"לבוש", בשעה שעומדת בפני הסופר או הסוחר הברירה האם להניח תפילין או להתעסק בתפילין של הפורש בים, הרי שלפניו שתי מצוות עוברות (תפילין וגמ"ח), והכרעת הרמ"א היא להעדיף את זו של חברו, ויפטר משלו מדין העוסק במצוה (אמנם לתירוץ זה השלכות רבות על דין העוסק במצוה, ואכמ"ל).

הצעה נוספת לבאר את שיטת ה"לבוש", כתב בשו"ת "זכרון בספר" (סימן א' אות יו')¹¹, על פי שיטת ה"ישועות יעקב" (הובאו דבריו ב"ביאור הלכה" בתחילת סימן ל"ז), בביאור "שיטת הלבוש" (עין "לבוש" סימן ל"ז סעיף ב'). שיטת ה"לבוש" היא, שמן התורה מצות תפילין היא במשך כל היום (בניגוד לפמ"ג, שלדעתו מצות תפילין מן התורה היא פעם אחת ביום בלבד), וממילא מי שלא מניח תפילין שעה אחת ביום ודאי שלא ביטל מצות תפילין שהרי הניח בזמן אחר ביום, כלומר זו מצוה תמידית שניתן לקיימה בכל שעה.

וביאר שם בשם הגר"נ גולדברג שליט"א, שמצות תפילין איננה כמצות שופר שחיובה מתעורר ביום מסויים ולאחר קיומה פטור מהמצוה אלא זו מצוה תמידית (כתלמוד תורה שכל הזמן קיימת המצוה, וכשם שאדם שמפסיק מתלמודו ליום או יומיים לצורך מצוה איננו בכלל מבטל מצות תלמוד תורה כך גם תפילין זו מצוה תמידית) שמצותה אינה נגמרת. וכיוון שכן, ביטול העשה של תפילין אינו נמדד ביחידות של יום, שהרי זו מצוה שקיימת תמיד, וממילא מי שלא הניח תפילין במשך יום או יומיים כדי לזכות אחר במצוה לזמן מרובה אינו בכלל מבטל מצות תפילין אלא להיפך הוא מזכה את חברו במצוה רבה¹².

על פי סברא זו, רק במצוות תמידיות, נאמר לאדם שיעסוק במצוה של חברו, ולכן בנידון של ה"מכתם לדוד", לא יוכלו בני הקהילה לשלוח אתרוג לבני קהילה

11. מאת הרב פנחס גולדשמידט. הנידון שם, הוא באדם שהגיע לרגל עסקיו לברית המועצות (קודם פירוקה), ושאלתו היא האם ישאיר את התפילין שלו אצל יהודי הגר שם, כדי שהלה יניח תפילין, אולם עקב כך יאלץ שלא להניח תפילין מספר ימים, עד שובו לביתו.

12. לכאורה היה מקום להקשות שקיים חילוק גדול בין מצות תלמוד תורה שאינה תלויה בזמן לבין תפילין שהיא מצוה הנוהגת רק ביום (ורק בימות החול) וחובתה נפסקת בלילה ומתחדשת שוב ביום שלאחר מכן, וממילא כל יום הינו בפני עצמו בניגוד לתלמוד תורה שהיא אכן מצוה רציפה?

ונראה, שעל אף החילוק הברור בין ת"ת לבין תפילין. העובדה שמצות תפילין קיימת כל היום (לעומת מצות שופר שלאחר ששמע תקיעת שופר שוב אין שום מעלה בתקיעה נוספת), מלמדת שמצוה זו היא מצוה רציפה ויש להביט לא על כל יום בפני עצמו. אמנם, ודאי שמי שיכול להניח תפילין וסומך על כך שהניח תפילין ביום הקודם, נוהג שלא כדין.

אחרת מכוח סברת ה"לבוש", כיוון שמצות אתרוג מתחדשת בכל יום מימי הסוכות, ואין להם לבטל מצוה שלהם מפני מצוה של בני הקהילה השנייה.

ד. הוא ובנו ללמוד תורה

בגמ' בקידושין דף כט, ע"ב מובאת ברייתא בה נאמר שאם עומדת בפני אדם הברירה אם הוא ילמד תורה או בנו (כגון שאין לו מספיק כסף לשלם למלמד עבור שניהם), הוא קודם לבנו. אבל שיטת ר' יהודה היא, שאם היה בנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו, בנו קודם.

ולכאורה צריך עיון, כיצד אדם יכול לפטור עצמו ממצות תלמוד תורה שהיא כנגד כל המצוות, ומעלתה גדולה אף מגמילות חסדים, כדי שיקיים מ"ע של לימוד תורה לבנו?

יתכן לתרץ, שכיוון שעיקר מצות תלמוד תורה נאמרה בלשון של "ושננתם לבניך", הרי שמעיקרא גילתה תורה שהבן קודם. אולם קשה לחדש מעצמנו דרשת פסוק.

ויותר נראה לומר, שכיוון שאדם פוטר עצמו מעיקר מצות תלמוד תורה בקריאת שמע שחרית וערבית (עיין מנחות דף צט, ע"ב¹³). ולכן כיוון שברור הדבר שאף אם האב לא ישכור לעצמו מלמד שילמדו תורה, יקיים בעצמו לפחות ק"ש שחרית וערבית ובה יצא ידי חובת עיקר המצוה. נמצא, שכאשר שולח את בנו ללמוד תורה, אין בכך ביטול המצוה שלו, לכן כשבנו ממולח - בנו קודם לו. ולדברינו, לו הייתה מציאות בו האב היה מתבטל לגמרי מתלמוד תורה, אף אם איכות לימודיו של הבן גבוהה ושל האב פחותה - האב קודם לבנו.

אמנם, על פי האמור לעיל באות ג', יש מקום לסברא, שאף אם הייתה מציאות בה האב לא יקיים כלל מצות תלמוד תורה במשך מספר ימים כדי שבנו יוכל ללמוד, עליו לנהוג כן, כיוון שאינו נחשב בכלל מי שמבטל מצות תלמוד תורה, כיוון שמצות תלמוד תורה היא מצוה תמידית שאיננה נמדדת על פי יחידות יומיות וכנ"ל.

ה. קדימה באמירת קדיש ותפילה

בבתי כנסת רבים מתעוררת שאלת קדימה בין שליחי ציבור שיש להם דרגות חובה שוות או שונות. דיונים דומים מתעוררים בבתי כנסיות בהם נהוג שרק אחד האבלים אומר קדיש. בסידור "עולת ראיה" (חלק א, עמ' תמ"ג)

13. שם הוזכר הפסוק "לא ימוש", ואכמ"ל.

הובא פסק הלכה בשמו של הרב האדרי"ת זצ"ל גבי קדימה באמירת קדיש:

"מי שהוא מושכר להגיד קדיש ולהתפלל נראה לי שיש לו דין קדימה כלפי אלו שאומרים בעד קרוביהם, לפי שזה זכות לנפטר מה שעשו צדקה עם העני המושכר. ולא עוד אלא שיש בו חומרא יותר מבבן האומר קדיש בעד אביו ואמו, כי הבן יכול לתת רשות גם לאחר, שאינו מגיע לו עפ"י הדין להגיד קדיש, באשר כל מצוה שהבן עושה הוא נחת רוח ותיקון לאבותיו ואם כן גם מה שהוא מרשה לאחר לומר קדיש בעד מי שהוא אומר, הוא נחשב בכלל גמילות חסדים, ומצוה הוא עושה, וזה שבח ועילוי לנשמת אבותיו, וברא מזכה אבא, מה שאין כן בזה שנשכר להגיד קדיש, והוא בא בשכרו בעד מה שאומר, וזכות היא להמנוח שנהנה ממנו הנשכר, וזהו רק כשהוא בעצמו ולא כשימסור לאחרים".

במקרה של אמירת קדיש, לכאורה הדיון מורכב יותר מהדיון לעיל, כיוון שלעיל הייתה השאלה האם ראובן יזכה במצוה או שמעון יזכה בה. לעומת זאת במקרה שלפנינו, ויתור על המצוה על ידי אחד מחייבי הקדיש מהווה פגיעה לא רק בו (שהפסיד מצוה) אלא גם בנפטר שלזכותו נאמר הקדיש. אמנם, כיוון שהסיבה שהביאה את אומר הקדיש לומר את הקדיש אינה החלטתו לומר קדיש, אלא זכותו של הנפטר, הרי שההכרעה אינה בין ראובן שמעון אלא רק בין אלו שלטובתם נאמר הקדיש. וכאשר ישנו אדם עני שנשכר לומר קדיש, הרי שלדעת האדרי"ת הוא קודם לאחרים, כיוון שזכותו של הנפטר היא בצדקה שניתנת לאותו עני בשכר אמירת הקדיש, ואם יוותר אותו עני, לא יקבל את שכרו, וממילא לא תהיה זכות לנפטר.¹⁴

למדנו מכאן, שבמקום בו ויתור על מצוה אין בו משום זכות לאחר (ואינו מקיים בויתור זה מצות גמילות חסד), אין חובה על אדם לוותר על מצוותו, ולהיפך, במקרה זה מסתבר שאסור לו לוותר על מצוותו - שחיי קודמים.¹⁵

14. ואין לומר שאף אם העני יוותר תהיה זכות לנפטר מחמת הגמ"ח שבדבר, כיוון שמי שעושה נחת רוח לנפטר הינם בניו, כיוון שהבנים שכרו אותו לומר קדיש, זו הזכות היחידה שהוא יכול להעניק לנפטר - מכוח הבנים.

15. עיין בסוגיית הגמ' בדינו של החוטף מצוה מחברו בב"ק דף צא, ע"ב. ובשיטתו המחודשת של הגר"פ בפירושו לספר המצוות לרס"ג (מ"ע יד-טו דף קכ"ד, בביאור שיטת הר"י מלוניל), שאף שהחוטף מצוה מחברו נקנס בעשרה זהובים, החוטף עצמו נוהג כהוגן והוא זריו ונשכר - אולם חלה עליו חובת תשלום. ועיין בהרחבה בספר "טוב סחרה", עמ' קפב ואילך.